

Αρετή Τούντα - Φεργάδης

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ Α' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το όνομα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου έχει συνδεθεί με την Α' Ελληνική Δημοκρατία. Και τούτο, επειδή η Δημοκρατία ανακηρύχθηκε στις 24 Μαρτίου 1924, παραμονή της εθνικής γιορτής των Ελλήνων και πρώτη μέρα που η υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου κυβέρνηση εμφανίσθηκε στην Εθνοσυνέλευση.

Η εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας και η μεταβολή του πολιτεύματος από Βασιλευόμενη σε Αβασίλευτη Δημοκρατία δεν ήταν «το αποτέλεσμα μιας ξαφνικής και απρόβλεπτης μεταστροφής της ελληνικής κοινής γνώμης», όπως παρατηρούσε ο ευρωπαίος σχολιαστής στην *L'Europe Nouvelle* της 16ης Αυγούστου 1924¹. Πολλοί ήταν οι λόγοι που είχαν οδηγήσει στη Δημοκρατία, και κυρίως το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός από την εποχή της Ανεξαρτησίας (1830) προσέβλεπε σε μια Δημοκρατία². Οι Μεγάλες Δυνάμεις όμως της εποχής εκείνης—Αγγλία, Ρωσία, Πρωσία, Αυστρία, Γαλλία— που προχώρησαν στην ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ήταν κράτη μοναρχικά και η εποχή—όταν το φάσμα της Ιεράς Συμμαχίας κατέπνιγε τις φιλελεύθερες επιθυμίες των λαών της Ευρώπης— δεν ευνοούσε την εγκαθίδρυση δημοκρατικών καθεστώτων στον ευρωπαϊκό χώρο³. Τώρα, το 1924, μετά από έναν ολόκληρο αιώνα, τα πράγματα στην Ευρώπη έχουν αλλάξει. Εκτός αυτού ο εμφύλιος σπαραγμός που είχε σημειωθεί στην Ελλάδα με αφορμή το Μεγάλο Πόλεμο—η διαφωνία δηλαδή Βενιζέλου-Κωνσταντίνου ως προς την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, που οδήγησε στο διχασμό— δεν είχε ακόμα τερματιστεί. Η επανάσταση του 1922, των Πλαστήρα και Γονατά, που προσπάθησε να επαναφέρει τη χώρα στην πολιτική ομαλότητα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε δεχθεί πλήγμα από το αντεπαναστατικό κίνημα του Οκτωβρίου 1923. Η γενική κατακραυγή για το πρόσωπο του μονάρχη, αλλά και

1. Ch. Vellay, «La République Hellénique. Le déclin de la dynastie et la formation de la République», *L'Europe Nouvelle*, 16 août 1924.

2. Στο ίδιο: «[...] οι ροπαί του Ελληνικού Λαού προς την Δημοκρατίαν είναι καταφανείς». Βλ. και αγόρευση Παπαναστασίου, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Α' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα 1924 (= Ε.Σ.Α' Σ.), Συνεδρίαση 5η, 23 Ιανουαρίου 1924, σ. 28.

3. Ch. Vellay, ό.π.

γενικότερα για τη δυναστεία των Γλύξμπουργκ, έδειχνε ότι η ώρα της Δημοκρατίας είχε σημάνει. Η Επανάσταση διενήργησε εκλογές στις 16 Δεκεμβρίου 1923, από τις οποίες αναδείχθηκε το Κόμμα των Φιλελευθέρων και, λίγες μέρες αργότερα (19 Δεκεμβρίου), εξανάγκασε τον Γεώργιο Β' να πάρει το δρόμο της εξορίας⁴. Στις 2 Ιανουαρίου 1924 ο Πλαστήρας κατέθετε, από το βήμα της Εθνοσυνελεύσεως, την εξουσία στα χέρια των πολιτικών και στις 11 Ιανουαρίου ορκιζόταν η κυβέρνηση Βενιζέλου⁵. Από τη μέρα εκείνη άρχισε έντονος ο αγώνας για το πολιτειακό, αγώνας ο οποίος δεν διεξήχθη για τη μορφή του πολιτεύματος — τούτο ήταν δεδομένο, γιατί όλοι σχεδόν είχαν συμφωνήσει στην Αβασιλευτή Δημοκρατία— αλλά για τον τρόπο με τον οποίο θα επραγματοποιείτο η πολιτειακή μεταβολή. Ο αγώνας αυτός κράτησε δύομισι περίπου μήνες, ορισμένες σπουδαιότητες φάσεις του διεξήχθησαν στην αίθουσα των συνεδριάσεων του Ελληνικού Κοινοβουλίου και έφερε αντιμέτωπους δύο φίλους, άλλοτε, και εξέχοντες άνδρες του πολιτικού στίβου της χώρας: τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η διαφωνία τους ως προς το πολιτειακό οδήγησε τον Βενιζέλο στην παραίτηση και στην εθελούσια εξορία του, στο Παρίσι, τον Παπαναστασίου στην πρωθυπουργία και την ανακήρυξη της Αβασιλευτής Δημοκρατίας.

Το πρόβλημα που υφίστατο τότε στην ελληνική εσωτερική πολιτική ως προς το πολιτειακό και το δυναστικό συνοψίζεται στις ακόλουθες φράσεις, που ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπογράμμισε στις 23 Ιανουαρίου 1924, σε αγόρευσή του στην Εθνοσυνέλευση: «Είναι, κύριοι πληρεξούσιοι, όκτω έτη πού σπαράσσεται ό Τόπος από έναν έμφύλιο διχασμό. Από θεωρητικῆς απόψεως ή αντίθεσις συνίσταται εις τήν πάλην δύο αρχών, άφ' ενός τῆς αρχῆς ότι ή θέλησις και ή θέσις τοῦ ήγεμόνος πρέπει νά είναι υπεράνω και τῆς θελήσεως τοῦ Λαοῦ και τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, από δέ τοῦ άλλου μέρους τῆς αρχῆς τῆς δημοκρατικῆς, ότι ή θέλησις τοῦ Λαοῦ, δηλαδή ή θέλησις τῆς πλειονοψηφίας, πρέπει νά είναι ή επικράτησις τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ή σωτηρία τοῦ συνόλου»⁶.

Την πραγματική όμως κατάσταση που επικρατούσε τη στιγμή εκείνη στην ελληνική εσωτερική πολιτική την εξηγούσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος ενώπιον την Εθνικής Αντιπροσωπείας, όταν προέβαινε στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβερνήσεως της οποίας ηγείτο: «Κύριοι πληρεξούσιοι», έλεγε ο Βενιζέλος

4. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο Πολέμων, 1923-1940*, τ. Α', «Ίκαρος», Αθήνα 1974, σ. 194-201. Βλ. επίσης Θ. Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', «Εκδοτική Αθηνών», Αθήνα 1978, σ. 271-281.

5. Στο ίδιο. Βλ. ακόμα Ε.Σ.Α' Σ., *Συνεδρίαση 1η*, 2 Ιανουαρίου 1924, σ. 4.

6. Ε.Σ.Α' Σ., *Συνεδρίαση 5η*, 23 Ιανουαρίου 1924, σ. 27.

στις 23 Ιανουαρίου, «ή Κυβέρνησις, ήτις έμφανίζεται σήμεραν ένώπιον ύμών έχει πλήρη συνείδησιν τών δυσκολιών του έργου τού όποιον άναδέχεται. Η χώρα, τερματίσασα τόν έξωτερικόν πόλεμον διά τής Μικρασιατικής καταστροφής, ήδυνήθη νά συνάψη έντιμον ειρήνην. [...] 'Αλλ' εάν έτερματίσθη ό έξωτερικός πόλεμος, δέν έληξε ό εισέτι έμφύλιος σπαραχμός, ό έξαπολυθείς επί τής χώρας έξ άφορηής του μεγάλου πολέμου. Καί άτυχώς εις τας ύπαρχούσας αίτίας διαιρέσεων, τού τελευταίου άντεπαναστατικόν κίνημα ήλθε νά προσθήσθι δύο νέας και ούσιωδεδστάτας, ύπό μορφήν δέ όξειαν, τού ζήτημα τής διατηρήσεως ή έκπτώσεως του βασιλεύοντος Οίκου και τού ζήτημα τής μορφής του πολιτεύματος»⁷. Ο Βενιζέλος, στη συνέχεια της αγορεύσεώς του, υποστήριζε ό τι για τη λύση των δύο αυτών προβλημάτων αρμόδιος ήταν μόνο ο λαός «εκφέρων την έτυμηγορίαν του διά δημοψηφίσματος». Ο Βενιζέλος ήταν της γνώμης ό τι ο λαός έπρεπε να αποφανθεί όχι μόνο για τη μορφή του πολιτεύματος, για το οποίο είχε ληφθεί προεκλογικά σχετική απόφαση, αλλά και για το ζήτημα της έκπτώσεως της Δυναστείας, το οποίο αποτελούσε, κατά τη γνώμη του, μέρος του όλου πολιτειακού ζητήματος⁸.

Στις πιο πάνω σχέψεις του Βενιζέλου —μετριοπαθείς στην ουσία— αντιτάχθηκε η άποψη σύμφωνα με την οποία η Εθνοσυνέλευση έπρεπε να κηρύξει έκπτωτη τη δυναστεία των Γλύξμπουργκ, να ανακηρύξει την Αβασιλευτη Δημοκρατία και κατόπιν ο λαός να αποφανθεί, βάσει δημοψηφίσματος, για να επικυρώσει ή να ακυρώσει την απόφαση της Εθνοσυνελεύσεως.

Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, ο οποίος διαφωνούσε ως προς τη θέση που έπαιρνε η κυβέρνηση Βενιζέλου απέναντι στα δύο ζητήματα και τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόταν να τα διαχειρισθεί. «'Εκεϊνο τού όποιον προέχει», τόνιζε ο Παπαναστασίου στη συνεδρίαση της 23ης Ιανουαρίου, «είναι ό τι πρέπει νά έχωμεν τού θάρρος νά αναλαμβάνωμεν την ευθύνην μιās πολιτικής ώρισμένης. Η Συνέλευσις δέν έχει δεσμούς εις τού δυναστικόν ζήτημα' ή έξουσία της είναι άπεριόριστος. Εισηγούμενοι δημοψήφισμα εις τόν Λαόν, πρέπει νά ύποδεικνώνωμεν εις αυτόν και την δυνατότητα μιās λύσεως και τούς κινδύνους έξ αυτής. Την στιγμήν δέ κατά την όποιαν ή Συνέλευσις μαζί με τού πολιτειακόν ζήτημα έθετε και τού δυναστικόν δέν θά έδιδε εις τόν Λαόν νά έννοήσθι ποίοι κίνδυνοι μεγάλοι άπειλούν τόν Τόπον, εάν τυχόν ήθελεν άποφασισθῆ νά άποκατασταθῆ ή έκπεσούσα Δυναστεία. Είς τού σημεϊον εις ό έχουν περιέλθει αι άντιθέσεις, νομίζετε ό τι έπιτρέπεται εις την Συνέλευσιν με τόσην εύκολίαν νά παραπέμψῃ έρώτημα διά τού δυναστικόν ζήτημα εις τόν Λαόν, χωρίς τούλάχιστον διά μιās προκαταρκτικής άποφάσεως

7. Στο ίδιο, σ. 23.

8. Στο ίδιο.

να υποδηλώση εις τὸν Λαόν, ὅτι ἡ ἐπάνοδος τῆς Δυναστείας τῶν Γλύξμπουργκ εἶναι ἀδύνατος;»⁹.

Ἡ διαφωνία επομένως των δύο πολιτικῶν ἀνδρῶν στη συνεδρίαση τῆς 23ης Ἰανουαρίου ἐκδηλώθηκε ὡς πρὸς τὴ μεθόδευση τῆς καταλύσεως τῆς Δυναστείας καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς Δημοκρατίας. Ἐπιπλέον ὁ Παπαναστασίου ἤθελε νὰ ἀποκλείσει κάθε ἐνδεχόμενο ἐπιστροφῆς των Γλύξμπουργκ στὴν Ελλάδα.

Ἡ διάσταση ἀπόψεων Βενιζέλου-Παπαναστασίου κορυφώθηκε λίγες μέρες ἀργότερα, στὶς 29 Ἰανουαρίου 1924, μέρα πὺ στὴν Ἐθνοσυνέλευση συζητήθηκε τὸ σχέδιο ψηφίσματος «Περὶ καταργήσεως τῆς ἀπὸ 9 Νοεμβρίου 1923 ἀποφάσεως τῆς Ἐπαναστάσεως, δι' ἧς ἀπηγορεύθη ἡ ἔκδοσις ὠρισμένων ἐφημερίδων». Τὴ μέρα ἐκείνη ὁ πρωθυπουργὸς κατηγόρησε ἀνοιχτὰ τὸν Παπαναστασίου γιὰ συνεργασία με τοὺς στρατιωτικοὺς: «κ. Παπαναστασίου», εἶπε ὁ Βενιζέλος, «λυποῦμαι μὲ τὰς ἀντιλήψεις τὰς ὁποίας ἔχετε, αἱ ὁποῖαι μᾶς ὀδηγοῦν εἰς μίαν Στρατοκρατίαν ἀντὶ νὰ μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν Δημοκρατίαν»¹⁰. Ὁ Βενιζέλος ἦταν τόσο ὀργισμένος, πὺ ἐξαναγκάστηκε νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴν αἴθουσα συνεδριάσεων τοῦ Κοινοβουλίου «ἐν ταραχῇ», ὅπως σημειώνεται στα πρακτικὰ των συζητήσεων τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως¹¹. Καὶ δὲν ξαναεμφανίστηκε στὴν αἴθουσα των συνεδριάσεων τοῦ Κοινοβουλίου. Ἡ ἀσθένειά του καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι δὲν μπορούσε πια νὰ ἐλέγξει τὴν κατάστασι, ἡ ἀρνήσή του νὰ συνεργασθῆ με στρατοκρατικὰ στοιχεῖα τὸν ὀδήγησαν, μετὰ ἀπὸ λίγο, νὰ ἀναθέσει τὴν πρωθυπουργία στὸν Γεώργιο Καφαντάρη¹² καὶ νὰ φύγει πάλι γιὰ τὸ Παρίσι¹³. Ἡ κυβέρνησις Καφαντάρη ἀκολούθησε τὸ ἴδιο πρόγραμμα ὡς πρὸς τὴν ἐπίλυσι των δύο ἐπίμαχων ζητημάτων καὶ βρῆκε ἀντιμέτωπο, καὶ πάλι, τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου.

Στις κατηγορίες του Βενιζέλου γιὰ συνεργασία με τοὺς στρατιωτικοὺς ὁ Παπαναστασίου εἶχε ἀπαντήσι μετὰ τὴν ἀποχώρησι του πρωθυπουργοῦ ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευσι καὶ διαμαρτυρήθηκε ὑποστηρίζοντας τοὺς στρατιωτικοὺς: «Ὁ κ. Πρόεδρος μὲ κατηγορεῖ ὅτι προσηταιρίσθην στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν δημοκρατικὰ. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔσωσαν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ κινδύνου καὶ ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα παρητήθησαν ἀπὸ

9. Στο ἴδιο, σ. 28.

10. *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίασι 10η, 29 Ἰανουαρίου 1924, σ. 112.

11. Στο ἴδιο.

12. Θ. Βερέμης, *Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Στρατοῦ στὴν Ἑλληνική Πολιτική 1916-1936*, «Ὀδυσσεύς», Ἀθῆνα 1983, σ. 115. Τοῦ ἴδιου, «Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ οἱ Ἀξιωματικοὶ 1909-1924», στο *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχή του*, «Φιλιππότης», Ἀθῆνα 1980, σ. 563-588.

13. Ὁ Βενιζέλος ἐφυγε ἀπὸ τὴν Ελλάδα στὶς 10 Μαρτίου 1924, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ὀρισμένες ἐπαφές με πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς.

τὸν Στρατὸν καὶ κατῆλθον εἰς τὰς ἐκλογὰς καὶ ἔλαβον τὴν ἐντολὴν νὰ ἀντιπροσωπεύσουν τὸν Λαόν». Στη συνέχεια ο Παπαναστασίου κατηγορήσε τον Βενιζέλο ὅτι «κατὰ τὸ παρελθὸν ἔχει εἰς τὸ ἐνεργητικόν του βιαίας ἐπαναστάσεις, τὰς ὁποίας ἐνήργησε τῇ συνδρομῇ τῶν στρατιωτικῶν». Καὶ τον εἰρωνεύθηκε: «Εἶναι περιεργὸν πῶς τὰς ἐπαναστάσεις ἐκείνας, τὰς ἐθνικὰς, τὰς ὁποίας θεωροῦμεν εἰς τὸ ἐνεργητικόν του, θέλει νὰ προσάψῃ εἰς τὸ παθητικόν του»¹⁴.

Ο Παπαναστασίου εἶχε πράγματι συνεργασθεῖ με στρατιωτικούς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του Βενιζέλου στὴν Ελλάδα καὶ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1923. Εἶχε δε ἀναλάβει ηγετικὸ ρόλο στὸν ἀντιμοναρχικὸ ἀγῶνα. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Οκτωβρίου 1923 εἶχε ἔρθει σε συμφωνία με τοὺς Χατζηκυριάκο, Κονδύλη καὶ Πάγκαλο, με τοὺς ὁποίους καὶ ὀργάνωσε ἀντιδυναστικὴ διαδήλωση στὸν Πειραιά¹⁵. Ο Παπαναστασίου πίστευε στὴν ἀνάγκη καταλύσεως τῆς Βασιλείας με ὅλα τὰ μέσα καὶ ἀγωνίσθηκε γι' αὐτή. Τὸν ἀγῶνα τοῦ αὐτοῦ μετέθεσε στὸ ἐλληνικὸ Κοινοβούλιο, ὅπου πολλὰς φορὲς υποστήριξε θέσεις ἀκραίες: «Εἶμαι ὑπὲρ τῶν πραξικοπημάτων, διότι εἶμαι καὶ ὑπὲρ τῶν ἐπαναστάσεων ὅταν δὲ αἱ ἐπαναστάσεις γίνονται ἐπικαίρως σώζουν τὰ Ἕθνη. Αἱ μεγάλαι πολιτικαὶ μεταβολαὶ δὲν ἐπιβάλλονται δι' ὀμάλῶν ἐκλογῶν οἱ Λαοὶ δὲν δέχονται τόσον εὐκόλως ριζικὰς μεταβολὰς»¹⁶.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐνόησε τὸν Παπαναστασίου. Ο Καφαντάρης, ὁ ὁποῖος στὶς 26 Φεβρουαρίου εἶχε πάρει ἀπὸ τὴν Ἐθνοσυνέλευση τὴν ἐντολὴ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως, ἀρνήθηκε νὰ ἐνδώσει στὶς πιέσεις τῶν συνταγματαρχῶν Βουτσινά καὶ Λάγγουρα, σύμφωνα με τὶς ὁποῖες ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ προχωρήσει στὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Δημοκρατίας. Σε ἀνάλογα διαβήματα πρὸς τὸν Βενιζέλο, τὸν Καφαντάρη καὶ τὸν Κουντουριώτη προέβησαν καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι στρατιωτικοί. Ἡ ἀντίδραση τοῦ Καφαντάρη σ' αὐτὰς τὶς πιέσεις δὲν ἦταν μιὰ δυναμικὴ πολιτικὴ θέση ἦταν ἡ παραίτησι¹⁷.

Ο Καφαντάρης υπέβαλε τὴν παραίτησή του καὶ ταυτόχρονα πρότεινε στὸν ἀντιβασιλέα Κουντουριώτη νὰ δώσει στὸν Μιχαλακόπουλο τὴν ἐντολὴ γιὰ σχηματισμὸ κυβερνήσεως, θέτοντας τὸν ὄρο ὅτι ἡ Συνέλευση θὰ αὐτοδιαλυόταν. Ο Μιχαλακόπουλος ὁμῶς ἀρνήθηκε ἐπικαλούμενος τὸ ὅτι δὲν διέθετε τὴν ἀπαραίτητη πλειοψηφία στὴ Συνέλευση γιὰ νὰ ἐπιφέρει τὴν αὐτοδιάλυσή της. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὁ Κουντουριώτης, λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς προηγουμένως πιέσεις τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, στὶς 9 Μαρτίου 1924, κάλεσε τὸν Ἀλέξανδρο

14. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίασις 10η, ὁ.π., σ. 112.

15. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίασις 13η, 1 Φεβρουαρίου 1924, σ. 173.

16. Στο ἴδιο, σ. 172.

17. Θ. Βερέμης, *Οἱ ἐπεμβάσεις...*, ὁ.π., σ. 114-115.

Παπαναστασίου, στον οποίο και ανέθεσε την εντολή σχηματισμού της νέας κυβερνήσεως¹⁸. Ήταν φανερό ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, κίνηση αντιμοναρχική και δημοκρατική¹⁹, είχε πετύχει το σκοπό του²⁰ και ότι τα δύο ζητήματα που αφορούσαν το πολιτειακό καθεστώς της χώρας είχαν βρει το δρόμο για την οριστική τους επίλυση.

Ο Παπαναστασίου σχημάτισε κυβέρνηση στις 12 Μαρτίου 1924, αφού προηγουμένως πείσθηκε ότι ορισμένοι Φιλελεύθεροι θα τον υποστήριζαν. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας δεν ήταν πια παρά ένα τυπικό γεγονός. Στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* το «Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος» είχε αντικατασταθεί από το «Ἑλληνική Πολιτεία». Η νέα κυβέρνηση δεν είχε ορισθεί στο όνομα του βασιλιά²¹. εμφανίσθηκε στην Εθνοσυνέλευση στις 24 Μαρτίου 1924 και ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε τις προγραμματικές δηλώσεις. Σκοπός της κυβερνήσεως, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου —σκοπός ο οποίος άλλωστε είχε επιβάλει και το σχηματισμό της— ήταν «να ὀδηγήσῃ εὐθέως εἰς τὴν καθιέρωσιν τῆς Δημοκρατίας καὶ νὰ τὴν θεμελιώσῃ ἐπὶ ἀκλονήτων βάσεων». Η Συνέλευση είχε δικαίωμα να ανακηρύξει τη Δημοκρατία, γιατί ήταν περιβεβλημένη με συντακτικά δικαιώματα, αλλά οι περισσότεροι πληρεξούσιοί της είχαν υποσχεθεί στο λαό να αποφανθεί αυτός, βάσει δημοψηφίσματος, για την πολιτειακή μεταβολή²².

Το ψήφισμα που ο Καφαντάρης είχε υποβάλει στην Εθνοσυνέλευση στις 27 Φεβρουαρίου 1924 αποτέλεσε τη βάση για το τελικό κείμενο ψηφίσματος που κατετέθη εκ μέρους εκείνης της Εθνοσυνέλευσης. Η κυβέρνηση εισηγήθηκε τροποποίηση στο ψήφισμα, σύμφωνα με την οποία το ερώτημα για την ανακήρυξη της Δημοκρατίας ετίθετο στο λαό «ἐπὶ τῇ βάσει σαφοῦς καὶ ὑπευθύνου ἀποφάσεως τῆς Συνελεύσεως». Για το ζήτημα της εκπτώσεως της Δυναστείας ο Παπαναστασίου ανέφερε ότι αυτό είχε ουσιαστικά λυθεί από τη μέρα των τελευταίων εκλογών της 16ης Δεκεμβρίου 1923 και την εκδίωξη της Δυναστείας που ακολούθησε. Επομένως η κύρωση της εκπτώσεως της Δυναστείας

18. Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 231.

19. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε ιδρυθεί τον Ιούλιο του 1923 υπό το σύνθημα «συντηρητικοί της μοναρχίας». Διαλύθηκε τον Ιανουάριο του 1924, μετά από απαίτηση του Βενιζέλου, αλλά η συμβολή του στην εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας υπήρξε αναμφισβήτητη· βλ. C. Jordan-Sima, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας στην Ελλάδα (1923-1924)», στο *Μελετήματα...*, *ό.π.*, σ. 505-518, ιδιαιτ. 509, 510. Βλ. κυρίως Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 195-198.

20. Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις...*, *ό.π.*, σ. 115-116.

21. Γρ. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 231, 239.

22. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1909-1940)*, «Αφοί Τολιθ», Αθήνα 1977, σ. 312-323, όπου και το απόσπασμα από την αγόρευση του Παπαναστασίου στη Βουλή, στις 24 Μαρτίου 1924.

ήταν «τυπική». Και τούτο, γιατί «ούδεις περιορισμός, ούδεμία άνελήφθη, από κανένα υποχρέωσις»²³.

Την ίδια εκείνη μέρα, 24 Μαρτίου, η Εθνοσυνέλευση έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Παπαναστασίου, και την επομένη, 25 Μαρτίου 1924, το υπουργικό Συμβούλιο και τα μέλη της Εθνοσυνελεύσεως μετέβησαν πεζή από το Μητροπολιτικό Ναό, όπου είχαν παρακολουθήσει τη θεία λειτουργία, στο Κοινοβούλιο, υπό τις «φρενιτιώδεις λαϊκές επευφημίες»²⁴.

Το σχέδιο ψηφίσματος «Περί έκπτώσεως τῆς Δυναστείας και άνακηρύξεως τῆς Δημοκρατίας»²⁵, το οποίο είχε υποστεί ορισμένες τροποποιήσεις, υποβλήθηκε τη μέρα εκείνη στην Εθνοσυνέλευση από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Παπαναστασίου και εγκρίθηκε από τη θετική ψήφο 283 αντιπροσώπων της Εθνικής Αντιπροσωπείας. Οι 54 βουλευτές που πρόσκεινταν στον Καφαντάρη, όπως και ο ίδιος ο πρώην πρωθυπουργός, απείχαν από την ψηφοφορία²⁶.

Η απόφαση της Εθνοσυνελεύσεως υποβλήθηκε για έγκριση στη λαϊκή ετυμηγορία στις 13 Απριλίου 1924, μέρα κατά την οποία διενεργήθηκε το προαποφασισμένο δημοψήφισμα. Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος ήταν 69,95% υπέρ της Δημοκρατίας και 30,05% κατά²⁷. Η πρώτη Ελληνική Δημοκρατία είχε εγκαθιδρυθεί.

Το μεγάλο ερωτηματικό που τίθεται, μετά την εξιστόρηση των γεγονότων τα οποία οδήγησαν στην πολιτειακή μεταβολή, είναι πώς ο Παπαναστασίου μπόρεσε να προβεί σε τέτοιο ολίσθημα και να συμπράξει με τους στρατιωτικούς για να εγκαθιδρύσει τη Δημοκρατία. Ο Παπαναστασίου είχε μια προϊστορία δημοκρατική: στα 1910 η ομάδα του είχε σχηματίσει το Λαϊκό Κόμμα, ένα κόμμα με πρόγραμμα καθαρά σοσιαλιστικό²⁸, για μια περίπου δεκαετία είχε συνεργασθεί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και στα 1917 είχε αναλάβει το υπουργείο Συγκοινωνιών στην Κυβέρνηση Βενιζέλου²⁹, στα 1923 είχε ιδρύσει τη Δημοκρατική Ένωση, ένα κόμμα που για πρώτη φορά εμφανιζόταν στην ελληνική πολιτική σκηνή, εφόσον δεν στηριζόταν στο πρόσωπο του αρχηγού του αλλά σε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ιδεών. Και κύρια σκέψη, που κατηύθυνε τις ενέργειες των επικεφαλής του κόμματος, ήταν ο συνδυασμός της εγκαθιδρύσεως του αβασίλευτου δημοκρατικού καθεστώτος

23. Στο ίδιο, σ. 313-314.

24. Γρ. Δαφνής, ό.π., σ. 340-341. Τ. Βουρνάς, ό.π., σ. 323.

25. Ε.Σ.Δ' Σ., Συνεδρίαση 38η, 25 Μαρτίου 1924, σ. 605.

26. Στο ίδιο, σ. 605-607.

27. Τ. Βουρνάς, ό.π., σ. 325· Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις...*, ό.π., σ. 116-117.

28. Για το πρόγραμμα αυτό βλ. Α. Παπαναστασίου, *Μελέται-Λόγοι-Άρθρα*, Αθήνα 1957, σ. 73 κ.ε.

29. Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός. Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης, τ. Α', τχ. Α', «Σάκκουλας», Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σ. 89-90.*

με ορισμένες απαραίτητες, κατά τη γνώμη τους, οικονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις³⁰.

Για να κρίνουμε την πράξη του Παπαναστασίου πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι την εποχή εκείνη ο ελληνικός στρατός δεν έπαιξε το ρόλο που διαδραματίζει συνήθως στα στρατοκρατικά ολοκληρωτικά καθεστώτα. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας του 1924 ήταν το αποτέλεσμα του εμφύλιου διχασμού του 1915-1917 και σ' αυτήν είχε οδηγήσει η επανάσταση του 1922. Ο ίδιος ο αρχηγός της Επανάστασεως, ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, όταν στις 2 Ιανουαρίου 1924 κατέθετε στην ελληνική Εθνοσυνέλευση την εξουσία στα χέρια της πολιτικής ηγεσίας του τόπου, προσδιόριζε το ρόλο του στρατού στη διακυβέρνηση ενός κράτους τονίζοντας ότι: «Έργο του στρατού δεν είναι ή ανάμιξις αυτού εις την πολιτικήν. Έργο του στρατού εις τους δημοκρατούμενους λαούς είναι ή πειθαρχική έκτέλεσις των αποφάσεων των πολιτικών Κυβερνήσεων. Είναι ή υποταγή εις τὰ κελεύσματα τῆς Λαϊκῆς κυριαρχίας. Καί ὁ στρατός ὁ Ἑλληνικός, καθ' ὄλην τὴν διάρκειαν τοῦ αἰῶνος τῆς ἐλευθερίας, ἐτήρησε πιστῶς τὸ καθήκον του»³¹. Επιπλέον θα πρέπει να τονισθεῖ ότι το έργο της επανάστασεως του 1922 δεν αμφισβητήθηκε από την πολιτική ηγεσία της χώρας. Αντίθετα επικροτήθηκε και αναγνωρίσθηκε η προσπάθεια που κατέβαλαν τα υγιή στοιχεία της για να επαναφέρουν το κράτος στην πολιτική ομαλότητα³².

Αλλά και ο ίδιος ο Παπαναστασίου, σε πολλές αγορεύσεις του στην Εθνοσυνέλευση, από τις αρχές Ιανουαρίου ως τα τέλη Μαρτίου 1924, είχε εξάρει το ρόλο που έπαιξε ο στρατός τα τελευταία χρόνια στην πολιτική ζωή του τόπου. Ταυτόχρονα είχε υποστηρίξει ότι: «Χάρις εις τὰς πράξεις [της Επανάστασεως] καί ὁ Στρατός ἐδημιουργήθη καί ἡ Συνέλευσις εὑρίσκεται ἐνταῦθα καί ἡ Κυβερνήσις ἐσχηματίσθη»³³. Σε άλλο σημείο της ίδιας αγορεύσεως τόνιζε ότι την

30. C. Jordan-Sima, *ό.π.*, σ. 508-509.

31. *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίαση 1η, *ό.π.*, σ. 4.

32. Στο ίδιο, σ. 4-5. Την ίδια εκείνη μέρα που ο Πλαστήρας εμφανιζόταν στην Εθνοσυνέλευση, ο Παπαναστασίου τόνιζε ότι: «Όφείλεται μεγίστη και αιωνία ευγνωμοσύνη εις τους άνδρας τῆς Ἐπανάστασεως». Και πιο κάτω: «Μία νέα περίοδος άρχίζει, περίοδος δημοκρατική, τὴν ὁποίαν ἐγκαινίασεν ἡ στρατιωτικὴ Ἐπανάστασις, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται ὅτι εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν δημοκρατικὴν ἰδέαν»: *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίαση 1η, *ό.π.*, σ. 8. «Ὁ ἀλύτρωτος κόσμος [...] εἶδεν εὐχαρὶς νὰ γενᾶται ἡ ἀθάνατος Ἐπανάστασις τοῦ 1922, ἥτις ἔσωσε τὴν Ἑλλάδα, ὑπεστήριξε, περιέθαλψε καὶ ἔσωσε τοὺς ἀλύτρωτους Ἕλληνας καὶ ἥτις φέρει αὖριον εἰς τὴν Πατρίδα τὸν μέγαν πολιτικὸν καὶ τὸν μέγαν διπλωμάτην τοῦ Ἔθνους [...]»: Βλ. ομιλία Σκεῦου Ζερβού, *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίαση 1η, *ό.π.*, σ. 9. Βλ. καὶ τὴν ἀγόρευση τοῦ Βενιζέλου, που ἀναφέρεται πιο πάνω, καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὑποσημ. 7. «[...] ἡ Ἐπανάστασις εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία ἐδημιούργησε de facto ἓν καθεστῶς δημοκρατικόν»: Ἀγόρευση Π. Αραβαντινοῦ, *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίαση 7η, 25 Ιανουαρίου 1924, σ. 73.

33. *Ε.Σ.Δ' Σ.*, Συνεδρίαση 10η, *ό.π.*, σ. 112, καὶ Συνεδρίαση 9η, 28 Ιανουαρίου 1924, σ. 122.

επανάσταση την αντιλαμβανόταν ως ενέργεια λαϊκή, κυρίως, η οποία απέβλεπε «εις τὴν ἐξυγίανσιν καὶ τὴν δημιουργίαν ἠθικοῦ φρονήματος»³⁴. Τὴν επανάσταση τοῦ 1922 τὴν ἐβλεπε ὡς μιὰ ευρύτερη επανάσταση, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος αποτελοῦσε ἓνα συντελεστή, τελευταῖο ἔστω. Καὶ συνέχιζε: «Ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως κατηγόρησε τὰς ἀντιλήψεις μας ὡς ἀντιδημοκρατικὰς. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἶπω ὅτι αἱ Δημοκραταί [...] στηρίζονται εἰς τὴν ἐμπέδωσιν ἠθικοῦ φρονήματος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὰς Δημοκρατίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνεκταὶ προσωπικαὶ ἐπιβολαί, αἱ ὁποῖαι πνίγουν τὴν σκέψιν καὶ τὴν θέλησιν τοῦ Λαοῦ. Πρέπει δὲ νὰ γνωρίζῃ ὅτι ἡ δημοκρατικὴ κίνησις δὲν στρέφεται μόνον κατὰ τῆς Δυναστείας καὶ τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ, ἀλλὰ στρέφεται καὶ κατὰ πάσης ἐπιβολῆς ἡ ὁποία αὐταρχικῶς ἐννοεῖ νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸν Τόπον»³⁵.

Ὁ Παπαναστασίου πίστευε ὅτι ἡ Δημοκρατία δὲν ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σε ἓνα κόμμα ἀλλὰ νὰ εἶναι κτῆμα ὅλου τοῦ λαοῦ, καὶ με τὸν τρόπο αὐτὸ θα ἐξαφανίζονταν τὰ στοιχεῖα τῆς εσωτερικῆς διαίρεσεως. Πίστευε ὅτι ὁ τόπος θα σωζόταν με μιὰ σταθερὴ πολιτικὴ κατεύθυνση ὡς πρὸς τὸ πολιτειακὸ καὶ με μιὰ ἰσχυρὴ θέληση γιὰ τὴν πραγμάτωσή τῆς. Πίστευε ἀκόμα στὴ δύναμη τοῦ λαοῦ: «[...] μᾶς ἐπαναλαμβάνουν», ἔλεγε σε ἀγόρευσὴ τοῦ τῆν 1η Φεβρουαρίου 1924, «ὅτι ἡ Συνέλευσις εἶναι ἀπεριόριστος, εἶναι κυρίαρχος. Ναι, λέγομεν ἡμεῖς, εἶναι ἀπεριόριστος, ἀλλὰ ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σεβασθῇ τὴν θέλησιν τοῦ Λαοῦ, τὴν ἐκδηλωθεῖσαν διὰ τῶν ἐκλογῶν, τῆς ὁποίας πρῶτον περιεχόμενον εἶναι ἡ ἔκπτωσις τῆς Δυναστείας»³⁶.

Στὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν πιο πάνω βρισκόμε τὴν ἐρμηνεῖα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Παπαναστασίου. Ὁ ἡγέτης τῆς Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως πίστευε στὴ Δημοκρατία καὶ θεωροῦσε τὸ ἀβασίλευτο καθεστῶς ὡς τὴ «μίαν καὶ μόνην ἀποδεκτὴν μορφήν πολιτεύματος»³⁷. Καὶ γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἐγκαθίδρυσή τοῦ μεταχειρίσθηκε μέσα τὰ ὁποῖα, ἀν τὰ κρίναμε με τὰ σημερινὰ δεδομένα, θα τὰ καταδικάζαμε. Ὁ Παπαναστασίου ὁμῶς συναισθάνθηκε ὅτι ἀλλαγὴ τόσο ριζικὴ καὶ τολμηρὴ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ σε μιὰ ἐποχὴ ἀλλεπάλληλων στρατιωτικῶν κινήματων παρά μόνο με τὴ συνδρομὴ τῶν στρατιωτικῶν³⁸. Ἡ

34. Στο ἴδιο.

35. Ε.Σ.Α' Σ., Συνεδρίαση 10η, ὁ.π., σ. 124.

36. Ε.Σ.Α' Σ., Συνεδρίαση 13η, ὁ.π., σ. 173.

37. Θ. Διαμαντόπουλος, ὁ.π., σ. 117, ὁ ὁποῖος παραπέμπει στο Α. Παπαναστασίου, *Μελέται-Λόγοι-Ἄρθρα*, ὁ.π., σ. 259 κ.ε., 285, 294 κ.ε., 335 κ.ε., 749.

38. Θ. Διαμαντόπουλος, ὁ.π., σ. 120. Τρεῖς μέρες μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν αὐτὴ στὸ Συνέδριο, ὁ καθηγητῆς Νίκος Σβορώνος δημοσίευε στὴν ἐφημερίδα *Τὰ Νέα ἄρθρο* σε σειρὰ με γενικὸ τίτλο «Δυναστεία Γλύζμπουργκ», ὅπου ἔγραψαν καὶ ἄλλοι ἱστορικοί. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ Ν. Σβορώνος περιέκλειε μέσα σε λίγες γραμμὲς τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων ποῦ, τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη, συγγλάνιζαν τὴν ἐλληνικὴ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἐξηγοῦσε τὴ σχέση τοῦ

συνεργασία του Παπαναστασίου με τους στρατιωτικούς δικαιολογείται από το ρόλο που προσπαθούσαν εκείνοι να παίζουν στην ελληνική εσωτερική πολιτική. Οι στρατιωτικοί, στα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου και ως τη μεταξική δικτατορία του 1936, αποτελούσαν μια έντονα πολιτικοποιημένη δυναμική ομάδα πίεσεως, που σκοπό είχε να προωθήσει τα επαγγελματικά της κυρίως συμφέροντα. Και για το λόγο αυτό αναμείχθηκε στην πολιτική, δίχως όμως να στοχεύει στην κατάληψη της εξουσίας και τη διατήρησή της. Στόχος των στρατιωτικών ήταν «η δημιουργία μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στις δυνάμεις που ανταγωνίζονταν για να κυβερνήσουν τον τόπο»³⁹. Ο ρόλος τους ήταν «εξισορροπητικός».

Θα μπορούσε επομένως να υποστηριχθεί η άποψη, σύμφωνα με όσα αναπτύχθηκαν πιο πάνω, ότι η θέση που πήρε ο Παπαναστασίου απέναντι στο πολιτειακό εξέφραζε μια πολιτική πραγματικότητα, η οποία είχε τις ρίζες της στις προηγούμενες δεκαετίες (1909).

Στα 1910 ο Βενιζέλος είχε πει στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου: «Σεΐς έχετε άλλον προορισμόν και άλλον έγώ· σεΐς είσθε ένα είδος άτμομηχανής, ή όποια πρέπει να προχωρή και έγώ να κάμω ένα κόμμα άνορθωτικών τώ όποϊον έφ' όσον ώριμάζουσι αι ιδέαι αύται θα τας εφαρμόζη»⁴⁰. Το 1924 ο Παπαναστασίου ξεπέρασε τις προβλέψεις του Βενιζέλου, γιατί κατόρθωσε να εφαρμόσει στην πράξη το πολιτικό του πιστεύω. Αλλά ήταν η μόνη περίοδος που ο ηγέτης της Δημοκρατικής Ενώσεως επέδρασε άμεσα στην πολιτική ζωή του τόπου. Διότι η εγκαθίδρυση του αβασίλευτου δημοκρατικού καθεστώτος υπήρξε η κορυφαία του πολιτική στιγμή, εφόσον στα επόμενα χρόνια έπαιξε μόνο ένα «περιθωριακό πολιτικό παιχνίδι»⁴¹.

Παπαναστασίου με τους στρατιωτικούς υποστηρίζοντας τα ακόλουθα: «Οι επεμβάσεις του στόματος κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, που εννοεί να επιβάλλει τη δική του εθνική πολιτική ουδετερότητα, οδηγούν στη δεύτερη εθνική ρήξη, που θα καταλήξει στην εθνική καταστροφή του 1922 και στη νέα στρατιωτική εξέγερση των δημοκρατικών αξιωματικών, που επιβάλλουν μαζί με τη δημοκρατική μερίδα του πολιτικού κόσμου τη Δημοκρατία».

39. Ν. Μουζέλης, «Οικονομία και Κράτος την εποχή του Βενιζέλου», στο *Μελετήματα...*, ό.π., σ. 3-19, ιδιαιτ. 14, 15. Βλ. επίσης Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις...*, ό.π., σ. 229-237.

40. Θ. Διαμαντόπουλος, ό.π., σ. 105.

41. Στο ίδιο, σ. 112.